

Захарченков С.П.,

кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів,
контролінгу та зовнішньоекономічної діяльності
Національного технічного університету
“Харківський політехнічний інститут”

ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

Виявлено основні суперечності сучасних теоретичних концепцій розуміння сутності фінансів та обґрунтовано нову концепцію дослідження їхньої сутності.

The basic contradictions of modern theoretical concepts in understanding of finance essence are revealed. New concept researches of essence finance are proved.

У сучасній теорії фінансів, поширеній на пострадянських теренах, не існує єдиної думки з такої важливої, основоположної проблеми, як розуміння сутності фінансів. Цей факт можна пояснити тим, що і в радянській фінансовій науці (яка є фундаментом нинішньої) єдності також не існувало. Більше того, слід визнати, що з часів розпаду СРСР не з'явилося (мабуть, за єдиним винятком¹) монографічних публікацій, які б підтверджували проведення ґрунтовних наукових досліджень на цю тему. Сучасні трактування сутності фінансів, як правило, є інтерпретаціями найпоширеніших дефініцій радянських часів (із вилученням слів “радянські”, “соціалістичні”), що характеризували сутність радянських фінансів. Отже, з одного боку, відбулося фактичне ототожнення поняття радянських фінансів (усього лише одного з проявів фінансів в умовах соціалістичної економіки) і поняття фінансів у цілому; з другого боку, всі суперечності фінансової теорії радянських часів залишаються актуальними й до сьогодні, оскільки непримиренна наукова дискусія щодо розуміння сутності фінансів із розпадом Радянського Союзу фактично припинилася.

Відаючи належне результатам наукових досліджень таких авторитетних радянських фінансистів-теоретиків, як О.М. Александров, Д.А. Аллахвердян, А.М. Бірман, М.І. Боголепов, Е.О. Вознесенський, А.П. Гокієлі, В.П. Дьяченко, І.Д. Злобін, В.К. Сенчагов, С.А. Сітарян, Г.М. Точильников, М.К. Шерменьов, В.Г. Чантладзе, навряд чи доцільно зводити вдосконалення сформульованих ними наукових визначень фінансів до механічного вилучення слів “радянські” й “соціалістичні”. Інакше слід було б визнати, що радянські фінанси й фінанси взагалі — одне й те саме. У певному значенні подібний підхід є правомірним, якщо припустити, що в пошуках сутності радянських фінансів було відкрито сутність фінансів як таких — об'єктивної

¹ *Опарін В.* Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): Моногр. — К.: КНЕУ, 2005. — 240 с.

економічної категорії, що існує поза суспільно-політичними формаціями. Проте, враховуючи гостру й непримиренну полеміку, яка розгорнулася тоді серед радянських учених щодо ключових питань, які стосуються розуміння сутності й функцій радянських фінансів, говорити про це не доводиться.

Таким чином, метою нашого дослідження були аналіз наукових концепцій розуміння сутності радянських фінансів, які досі домінують на пострадянських теренах, виявлення принципових розбіжностей між ними, а також, виходячи з сучасних реалій, побудова системи доказів для обґрунтування нової концепції дослідження сутності фінансів, яка б усунула ці розбіжності.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що наприкінці 80-х років ХХ століття в Радянському Союзі паралельно існували дві теоретичні концепції розуміння сутності радянських фінансів — *розподільна та відтворювальна*. Розподільна концепція (про неї можна говорити як про домінуючу) зводилася до того, що “фінанси виникають на другій стадії суспільного відтворення — у процесі розподілення вартості суспільного продукту в її грошовій формі”². При цьому як ознаки, що характеризують сутність радянських фінансів у ряді інших вартісних категорій, виділялися *розподільний характер фінансів* у сукупності з *формуванням і використанням цільових грошових фондів*. Згідно з цією концепцією радянські фінанси виконували дві функції — розподільну й контрольну.

Прихильники відтворювальної концепції розглядали фінанси як категорію відтворення в цілому, а не одної з його стадій. Принциповою відмінною рисою прихильників цієї концепції було, на наш погляд, те, що до фінансів вони відносили не лише грошові відносини, пов’язані з рухом вартості у процесі формування й використання грошових фондів, а й *відносини еквівалентного обміну*. Іншими словами, до сфери фінансів включалися й товарно-грошові відносини (купівля-продаж товарів). При цьому прихильники відтворювальної концепції, як правило, теж наділяли фінанси розподільною й контрольною функціями (наприклад, Д. Моляков³).

Вважаємо за потрібне згадати й менш традиційний погляд на функції фінансів таких відомих радянських учених, як А.П. Гокієлі⁴ та Е.О. Вознесенський⁵. Перший, виключаючи наявність і контрольної, і розподільної, наділяв радянські фінанси ще такими функціями: планова акумуляція грошових ресурсів; планове спрямування й використання наявних грошових ресурсів. Другий учений, не виключаючи наявності у фінансів контрольної функції, наділяв їх, по суті, такими

² Родионова В.М. Вопросы сущности и функций советских финансов. — М., 1987. — С. 13.

³ Моляков Д.С. Теория финансов социалистических предприятий и отраслей народного хозяйства. — М.: Финансы и статистика, 1986. — С. 12—15.

⁴ Гокієлі А.П. Некоторые вопросы теории советских финансов / Труды Тбилисского государственного университета, 1957. — Т. 65. — С. 10, 11.

⁵ Вознесенский Э.А. Финансы как стоимостная категория. — М.: Финансы и статистика, 1985. — С. 119.

самими функціями: формування грошових фондів (доходів); використання грошових фондів (доходів). Отже, обидва науковці відносили до функцій (прояву сутності) радянських фінансів ознаки, котрі прихильники розподільної концепції визначали як сутність фінансів.

Така точка зору викликала активну критику прихильників і розподільної, і відтворювальної концепцій. Як головний аргумент вони наводили твердження про те, що формування й використання фондів є не що інше, як дві складові частини одного й того ж процесу — розподілу вартості. Із цим важко не погодитися. Водночас зазначимо, що існує й досить переконливий контраргумент: розподіл вартості сам по собі не має сенсу та є наслідком процесу формування й використання цільових грошових фондів. У свою чергу, прихильники розподільної концепції справедливо зазначали, що “утворення централізованих та децентралізованих фондів грошових ресурсів — не самоціль, а необхідна ланка в розподілі грошових доходів і накопичень”⁶. Дискусія з цього питання, на наш погляд, є досить показовою, оскільки схожа на одвічну суперечку: що є первинним — курка чи яйце? Разом із тим існуюча суперечність дала нам підстави для сумніву в тому, що розподіл вартості в сукупності з формуванням і використанням грошових фондів дійсно є ознаками, що характеризують сутність як радянських фінансів, так і фінансів взагалі.

Основою методологічного принципу, який ми використали будуючи систему доказів, було твердження про те, що одна й та сама ознака не може характеризувати сутність двох різних явищ (чи об’єктів). Інакше ці, на перший погляд, різні явища чи об’єкти — суть одне й те саме. Використовуючи метод аналогій, це твердження можна пояснити таким чином: очі є й у мавпи й у людини, отже, наявність очей не може бути специфічною ознакою ні мавпи, ні людини.

Розвиваючи даний методологічний підхід, додамо, що сутність явища чи об’єкта не може бути відбито сукупністю деякої (нехай навіть нескінченної) множини ознак, кожна з яких окремо не є характерною саме для даного явища чи об’єкта. Більше того, для відображення сутності того чи іншого об’єкта дослідження досить навіть однієї ознаки за умови, що вона є властивою саме для цього об’єкта.

Доказ перший (непрямий). Стало загальноприйнятим твердження про те, що функція є проявом сутності тієї чи іншої категорії (об’єкта). Ми також не ставитимемо його під сумнів, швидше, навпаки — зробимо вихідною точкою в побудові ланцюга доказів.

Прихильники розподільної концепції виділяли у фінансів переважно три ознаки, що характеризують їхню сутність як економічної категорії: грошова форма функціонування; розподільний (перерозподільний) характер; формування й використання грошових фондів цільового призначення⁷. Виходячи з цих ознак,

⁶ Дьяченко В.П. Товарно-денежные отношения и финансы при социализме. — М.: Наука, 1974. — С. 464.

⁷ Родионова В.М. Зазнач. праця. — С. 43.

вони виводили дві функції фінансів — розподільну й контрольну. При цьому стверджували, що контрольна функція впливає з грошового характеру відносин. У цьому разі гроші, виконуючи функцію міри вартості, проявлялися в контрольній функції фінансів. Звідси, власне, й теза про те, що фінанси — категорія вторинного порядку по відношенню до грошей.

Друга ознака фінансів зумовлювала наявність розподільної функції. А от із третьою ознакою не впливало нічого. Як ми зазначали вище, пояснювалося це просто: формування й використання цільових фондів — це два боки одного й того самого процесу, а саме розподілу вартості. Тобто фактично процес формування й використання фондів прихильники розподільної концепції трактували як похідну від розподільної функції. Але тоді ми маємо справу з порушенням причинно-наслідкового зв'язку між сутністю й функцією: виходить, що у прихильників розподільної концепції третя сутнісна ознака фінансів є вторинною від розподільної функції фінансів.

У контексті наведених міркувань точка зору Е.О. Вознесенського (непримиренного опонента розподільної концепції) виглядає ще менш послідовною. У монографії, виданій 1969 року⁸, він сформулював низку ознак, що характеризують сутність фінансів: 1) фінансові відносини, у тому числі податки, суть вартісні (грошові); 2) лише ті відносини є фінансовими, які утворюють їх систему, регламентовану державою; 3) така система на основі особливих форм грошових відносин (доходів і витрат) регулює процеси створення й використання централізованих та децентралізованих грошових фондів. При цьому радянські фінанси автор наділяє трьома функціями: 1) формування грошових фондів на основі особливих форм доходів; 2) використання грошових фондів на основі особливих форм витрат; 3) контрольна⁹.

Не можна не помітити, що із сукупності другої й третьої сутнісних ознак впливають перша й друга функції фінансів. Примітним, на нашу думку, є те, що при цьому контрольну функцію автор вважає похідною (!) від двох перших. Отже, певно, слід вважати, що перша й друга функції фінансів становлять сутність функції контрольної. Що в такому разі впливає з першої ознаки фінансів, автор не пояснює.

У 1985 році, коли Е.О. Вознесенський після цілком справедливої критики фактично відмовився від другої ознаки фінансів зразка 1969 року, він сформулював такі сутнісні ознаки фінансів¹⁰: фінансові відносини мають вартісний (грошовий) характер; фінанси виражають перерозподіл частини вартості суспільного продукту; фінанси виражають відносини, пов'язані з формуванням і використанням централізованих та децентралізованих грошових фондів.

⁸ *Вознесенский Э.А.* Дискуссионные вопросы теории социалистических финансов. — Изд-во ЛГУ, 1969. — С. 155—156.

⁹ *Там само.* — С. 157.

¹⁰ *Вознесенский Э.А.* Финансы как стоимостная категория. — М.: Финансы и статистика, 1985. — С. 84—86.

Крім того, що нова сукупність ознак практично дублює точку зору прихильників розподільної концепції, принциповим є те, що зміна складу ознак фінансів не спричинила жодних змін у складі їхніх функцій. Із такої логіки науковця, ймовірно, випливає, що виконувани об'єктом функції ніяким чином не обумовлено його сутністю. Зазначимо лише, що багато подібних незрозумілих моментів містять аргументи й інших поважаних авторів.

Із вищенаведеного можна зробити попередній висновок: довільне маніпулювання причиною й наслідком не сприяє розкриттю дійсної сутності досліджуваного предмета. До того ж, ситуація коли функції фінансів у прихильників однієї концепції видаються за сутність прихильниками іншої концепції (і навпаки), може свідчити про те, що дійсна сутність фінансів досі криється під вуаллю проявів фінансів, які з різних точок зору сприймаються то як сутність, то як функція (прояв сутності).

Доказ другий. У результаті проведених досліджень ми встановили, що сутнісна ознака фінансів у вигляді *формування й використання централізованих та децентралізованих грошових фондів* так чи інакше фігурує майже в усіх радянських і пострадянських фінансистів-теоретиків. Тож у цьому разі прихильники розподільної концепції мають визнати, що акти купівлі-продажу теж суть фінанси, оскільки, наприклад, понад 10 % Держбюджету України формується з допомогою товарно-грошових відносин¹¹.

Утім, формування бюджету з допомогою актів купівлі-продажу не виглядає суперечливо з погляду прихильників відтворювальної концепції. Але як у такому разі пояснити той факт, що в більшості цивілізованих держав (Україна не є винятком) чинне законодавство допускає формування статутних фондів підприємств товарно-матеріальними цінностями й нематеріальними активами¹²? Адже, як відомо, натуральні відносини було виключено зі сфери фінансів прихильниками абсолютно всіх напрямів фінансової теорії радянських часів. До цього додамо, що з методологічної точки зору обмін навряд чи слід отожднювати з розподілом. Інакше слід було б визнати, що між розподілом і обміном методологічної різниці не існує.

Вищевикладене дає підстави для висновку: *формування й використання централізованих та децентралізованих грошових фондів* не може бути ознакою, яка характеризує сутність фінансів, а є лише видимим проявом даної категорії.

Доказ третій. Одним із головних аргументів критиків розподільної концепції є факт розподілу вартості у грошовому вираженні з допомогою ціни й заробітної плати. З ним важко не погодитися, проте лише в разі, якщо визнати істиною в останній інстанції всі неадаптованості марксистської теорії трудової вартості. Та навіть виходячи з того, що політекономія Маркса аж ніяк не досконала, правоту

¹¹ Захарченко С. Фінанси. UA: Навч. посіб. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х.: Фактор, 2008. — С. 126, 137, 138.

¹² Цивільний кодекс України. — Ст. 115. — <http://www.portal.rada.gov.ua>.

прихильників розподільної концепції, проте, навряд чи слід визнавати. На нашу думку, це пов'язано, зокрема, із неможливістю заперечення очевидного факту: з допомогою обмінних (Т-Д) трансакцій відбувається розподіл непрямих податків. Для того щоб прихильники розподільної концепції змогли в цьому переконатися, їм достатньо в будь-якому торговельному закладі ознайомитися з касовим чеком, де обов'язково друкується сума ПДВ, сплаченого покупцем. Виходячи з того факту, що податки розподіляються через акти купівлі-продажу, навряд чи варто непрямі податки виключати зі складу категорії “фінанси”.

Наведеного прикладу, на наш погляд, цілком достатньо для висновку: така ознака фінансів, як *розподіл вартості у грошовому вираженні*, не може претендувати на виняткову приналежність до явища, яке серед прихильників розподільної концепції називають фінансами. Тож і в цьому разі маємо справу не більше ніж зі ще одним із видимих проявів фінансів.

Доказ четвертий. Основним аргументом доказу будуть цитати з офіційних довідок Міністерства фінансів України про стан державного боргу: “Протягом січня — червня 2008 року сума державного та гарантованого державою боргу України зменшилася у гривневому еквіваленті на 2 832 231,47 тис. грн (3,19 %). При цьому державний зовнішній борг зменшився на 765 908,48 тис. грн (1,43 %). *Зменшення державного зовнішнього боргу у гривневому еквіваленті за січень — червень 2008 року спричинене, в основному, зміною офіційного курсу гривні* (курсів наш до долара США)¹³. Довідка Міністерства фінансів України від 31.12.2008 свідчить про те, що “державний зовнішній борг збільшився на 32 535 209,83 тис. грн (60,82 %) в основному за рахунок зростання курсів іноземних валют до гривні (на суму 31,4 млрд. грн, або 53,0 % зростання обсягу державного боргу)”¹⁴. Як відомо, у червні 2008 року відбулася зміна офіційного курсу гривні до долара США з 505 до 485 грн за 100 дол., а протягом II півріччя 2008 року — стрімке падіння офіційного курсу гривні до рівня 770 грн за 100 дол.

Із наведених цитат зрозуміло, що зміна розміру зовнішнього державного боргу України значною мірою відбулася не в результаті виплат або запозичень, тобто не відбувалося використання або формування будь-яких фондів, що обслуговують державний борг. Абсолютно очевидно, що й розподілу ресурсів (як і обміну) в даному разі теж не відбувалося. Інакше кажучи, як видно зі звіту Міністерства фінансів України, збільшення зовнішнього державного боргу на 31,4 млрд грн відбулося взагалі без будь-яких грошових відносин, а лише за рахунок зміни мінової вартості гривні щодо долара США.

Чи виходить із цього, що державний борг потрібно виключити зі сфери фінансів лише на тій підставі, що його збільшення або зменшення може відбуватися без

¹³ Довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України на 30.06.2008. — http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=135589&cat_id=103274.

¹⁴ Довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України на 31.12.2008. — http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=199965&cat_id=103274.

наявності сутнісних ознак, що досі приписують фінансам? Швидше, навпаки — виходячи з чотирьох наведених вище доказів, легко зрозуміти, що прихильники існуючих концепцій намагалися виражати сутність фінансів як сукупність тих чи інших їх проявів. Більше того, існуючі уявлення про фінанси не відображають усіх реалій, які нині існують у сфері фінансів.

Єдина концептуальна теза про фінанси, яка, на наш погляд, у світлі наведених вище міркувань не викликає сумніву та з якою згодна більшість сучасних фінансових теоретиків, полягає в тому, що фінанси є категорією, похідною від грошей. Якщо не ставити під сумнів це теоретичне положення, то пошук сутності фінансів слід було б здійснювати безпосередньо у грошах. Необхідно відзначити велику складність таких досліджень, яка полягає, головним чином, у відсутності однозначного наукового розуміння сутності самих грошей. Утім, вважаємо, що цей напрям є найперспективнішим.

Узагальнення вищевикладеного дає підстави для таких висновків:

1. Існуюче уявлення про фінанси як розподільні грошові відносини у зв'язку з формуванням і використанням грошових фондів не відображає всіх реалій, що відбуваються у сфері фінансів на сьогодні.

2. Ні розподільний характер грошових відносин, ні формування (використання) грошових фондів не можуть претендувати на статус ознак, що характеризують сутність фінансів як економічної категорії.

3. Сутність фінансів лише проявляє себе в трьох різних формах грошових відносин: обмін; розподіл; формування й використання грошових фондів. Отже, є всі підстави вважати, що ці форми грошових відносин за певних умов мають одну загальну сутність, яка і є сутністю фінансів. Виходячи з цього, дослідження щодо виявлення сутності фінансів потрібно починати із з'ясування обставин, за яких такі різні за формою відносини, як обмін і розподіл, являють собою, по суті, одне й те саме.

Слід також мати на увазі, що будь-який (навіть найвичерпніший) опис проявів фінансів не може відобразити їхньої сутності.